

Özbekistan'ın Mimaride Kültür Hafızaları "Çini Sanatı"

Uzbekistan's Cultural Memory in Architecture "Tile Art"

Nürdan ARSLAN¹

¹Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İstanbul
· narslan@marmara.edu.tr · ORCID > 0000-0002-8316-3782

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 30 Nisan/April 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Mayıs/May 2025

Yıl/Year: 2025 | **Cilt-Volume:** 3 | **Sayı-Issue:** 1 | **Sayfa/Pages:** 111-127

Atıf/Cite as: Arslan, N. "Özbekistan'ın Mimaride Kültür Hafızaları "Çini Sanatı"
ERKİN, 3(1), Mayıs 2025: 111-127.

ÖZBEKİSTAN'IN MİMARİDE KÜLTÜR HAFIZALARI “ÇİNİ SANATI”

ÖZ

Özbekistan'ın Kiva, Buhara, Semerkand, Şehrisabz ve Taşkent gibi tarihi şehirlerinde çini sanatının en güzel örnekleri yer almaktadır. İslam medeniyetinin mimarî alanlar ile buluştuğu çini sanatı bu şehirlerde yükselen ve adeta gökyüzüne selam duran görkemli ana kapıları ile yalnızca Orta Asya coğrafyasına özgü bir estetik anlayışın ürünü olup, benzerlerine dünyanın başka hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir. Büyük Selçuklu Türk'leri tarafından mimaride kullanılmak üzere geliştirilen pişmiş tuğla(terracotta), renkli sırlı tuğla, renkli-desenli çini plakalar, çini ve rölyef süslemeler, Büyük Selçuklu'ların Orta Asya'daki hükümlerliği ile tüm İslam ülkelerini etkisi altına almıştır. 11 ve 13. Yüzyıllarda Timur'lu çağında Buhara, Semerkant, Meshed ve Herat gibi çini üretim merkezlerinde çini süsleme ve üslup teknikleri, mimaride taş ve ahşap işçiliği ile birleşerek şehirleri açık hava müzesine dönüştürmüştür. Hanları, sarayları, camileri, medreseleri, kervansarayları, anıt mezarları ile şehirlerin hafıza ve kültür durakları olan bu yapılar, anıtsal yapı mimarlığının en önemli unsurlarından biri olmuş, dinsel, sosyo-kültürel kimlik yapısı ile de toplumların yaşam alanlarını zenginleştirmiştir. Türk çini sanatının Uygurlara kadar uzanan hikayesi vardır. Mısır'da başlayan Sümerler, Asurlar, Lidyalılar ile geliştirilen renkli sırlı tuğla ve çini sanatı, İranlı yapı ve çini ustaları ile Orta Asya'ya yayılarak çok önemli gelişme kaydetmiştir. Bu topraklardan Anadolu'ya Selçuklular ile giren çini sanatı, 14.ve 15.Yüzyıl'da Osmanlılar döneminde sırt altı tekniğinin en güzel örnekleri ile geliştirilmiş, oradan Yunanistan'a, Ege adalarına ve Avrupa'ya kadar taşınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çini, İslam, Mimari, Kültür, Hafıza.

UZBEKISTAN'S CULTURAL MEMORY IN ARCHITECTURE “TILE ART”

ABSTRACT

The most beautiful examples of tile art can be found in historical cities of Uzbekistan such as Kiva, Bukhara, Samarkand, Shahrisabz and Tashkent. The tile art that Islamic civilization brought together with architectural areas, with its magnificent main gates rising in these cities and almost saluting the sky, is the product of an aesthetic understanding unique to the geography of Central Asia, and it is not possible to find its equivalents anywhere else in the world. Architectural elements

such as fired bricks (terracotta), colorful glazed bricks, intricately patterned tile panels, and relief decorations—developed by the Great Seljuk Turks—spread throughout the Islamic world during their dominance in Central Asia. Between the 11th and 13th centuries, under the Timurid dynasty, tile decoration and stylistic techniques from tile production centers like Bukhara, Samarkand, Meshed, and Herat were integrated with refined stone and wood craftsmanship, transforming these cities into open-air museums. These structures—palaces, mosques, madrasahs, caravanserais, and monumental tombs—not only serve as cultural and historical landmarks but also enrich the social and religious identity of urban spaces. Turkish tile art traces its origins back to the Uyghurs. The tradition of glazed brick and tile work, developed by the Sumerians, Assyrians, and Lydians in Egypt, significantly evolved as it spread into Central Asia through Iranian architects and tile masters. Introduced into Anatolia by the Seljuks, tile art reached its peak during the 14th and 15th centuries under the Ottomans with exquisite examples of the underglaze technique, eventually extending to Greece, the Aegean Islands, and Europe.

Keywords: Tile, Islam, Architecture, Culture, Memory.

1. GİRİŞ

Özbekistan İslam coğrafyasının ve İpek Yolu üzerinde yer alan medeniyetlerin önemli bir bölgesini oluşturur. Çini süslemeciliğinin ve pişmiş tuğlanın (terra-cotta) birlikte kullanılarak inşa edildiği eşsiz güzellikteki anıt mimari yapıları ile araştırılmaya ve incelenmeye çalışılmıştır. Bölge çok farklı kültür ve medeniyetlere de ev sahipliği yapmıştır.

Arap, Türk ve İran Orta Doğu coğrafyasında İslam kültürünün gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. X.Yüzyıldan itibaren İslam coğrafyasındaki devletlerden pek çoğu Türkler tarafından kurulmuştur. Mimaride çini sanatının gelişmesini ve yayılmasını incelediğimizde, birbirinden uzak bölgelerde olsa dahi sanat eserlerindeki bağlantılar benzer mimari yapıları anlamak zor olmaz. İran, Afganistan, Türkistan ve Anadolu'da yapılan araştırmalar, İpek Yolu üzerindeki kültürlerin Türk sanatlarından beslendiğini ortaya koyar. Bu bağlamda İslam coğrafyasının eklemlendiği kültürleri ve Türk sanatının yayıldığı bu coğrafyanın temellendiği koşulları din ve sosyo-kültürel kimlikler üzerinden incelemek doğru olacaktır. Türk çini sanatının Uygurlara kadar uzanan hikayesi vardır. Mısır'da başlayan Sümerler, Asurlar, Lidyalılar ile geliştirilen renkli sırlı tuğla ve çini sanatı, İranlı yapı ve çini ustaları ile Orta Asya'ya yayılarak çok önemli gelişme kaydetmiştir. Büyük Selçuklular tarafından mimaride kullanılmak üzere geliştirilen renkli-renksiz sırlı tuğla, renkli-desenli çini plakalar ve rölyef süslemeler, Anadolu Selçukluları

tarafından teknik ve estetik özellikleri zenginleştirilerek, mimaride iç ve dış duvar kaplamalarında kullanılmıştır. Bu topraklardan Anadolu'ya Selçuklular ile giren çini sanatı, 14.ve 15.Yüzyıl'da Osmanlılar döneminde sır altı tekniğinin en güzel örnekleri ile geliştirilmiş, oradan Yunanistan'a, Ege adalarına ve Avrupa'ya kadar taşınmıştır. Özbekistan'ın anıt mimari yapıları ile bütünleşen, pişmiş tuğla (terra-cotta), renkli sırlı tuğla, renkli plaka, çini kaplamaları ve çini süslemeciliği kronolojik bir tarihle incelendiğinde; Mısır'dan Ortadoğu'ya oradan Anadolu'ya ve batıya uzanan bir kültür zenginliğidir. Birbirinden etkilenen, beslenen, yeniden keşfedilen ve yorumlanan buluşlar ile toplumların kültür mirasını oluşturan yolculuğun kendisidir. Her kültürde farklı desen renk ve yorumlar ile uygulanan seramik çini sanatı, İslam ülkelerinde zengin doğa betimlemeleri, Kur'an Ayetlerinin Rumi ve Kûfi kaligrafik yazı sanatına dönüşen yorumları, çiçekler, kuşlar ve tezhip sanatının incelikleri ile, İslamiyet'in yasakladığı insan tasvirlerinin yerini almıştır.

2. ÖZBEKİSTAN'IN KISACA TARİHÇESİ

Eskiden Turan, Ortaçağ'larda Türkistan, Maveraünnehir, günümüzde Özbekistan denilen topraklar zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. Arkeolojik araştırmalar sonucu yerleşim tarihinin Eskiçağlar'a kadar indiği M.Ö. V-III. binyıllarda Kaltaninarlılar medeniyeti adıyla bilinen avcı-balıkçı kabilenin buralarda yaşadığı belirtilmiştir. Bu topraklarda M.Ö. VI-IV. Yüzyıllarda birçok krallıklar yaşamıştır. Bahtar Krallığı, Büyük Hanzim gibi eski devletlerin yaşadığı o dönemlerde ticaret ve çeşitli zanaatların geliştiği bilinmektedir. Turan diyarı olarak bilinen bu topraklarda aynı dönemlerde Aryaniler, Törler adıyla halklar yaşamıştır. Anım Derya ve Sini Derya nehirleri arasındaki bu toprakları M.Ö: 5000. yıllarda Türk kavimleri yurt olarak seçer, ancak Büyük İskender m.ö. 250-125 de bu toprakları alarak Baktriya Krallığını kurar.^[1]

İpekyolu kervanlarının bu bölgeye getirdiği zenginlikle bölge gelişir ve zenginleşir. VI. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla kadar Batı Göktürkler, Emeviler, Samaniler ve Müslüman Türk devletleri Karahanlılar ve Harzemşahlar (1077-1231) bölgeye hakim olur. IX.-XIII. Yüzyıllarda bölge bilim ve felsefe alanında altın çağını yaşamıştır. Farabi, İbn-i Sina, ElHarezmi, Binurzi gibi bilim adamları Maturidi, Yusuf Hamadani, Ahmet Yesevi gibi alimler kendi inanç sistemlerini kurar ve öğrenciler yetiştirirler. Moğol istilası sonrası uyuyan topraklar 200 yıl sonra Türk Timur İmparatorluğu (1370-1507) zamanında Özbekistan toprakları yeniden canlanmış, bilim, sanat ve tasavvufta yeniden altın çağını yaşamıştır. Mimaride çini süslemeciliğinin en güzel örnekleri ile buluşan hanlar, saraylar, medreseler ve anıt mezar örnekleri Özbekistan'ın kültür mirasları olarak günümüze kadar taşınmıştır. XIX Yüzyıla kadar Üç Hanlar dönemi olarak bilinen süreç Özbek Beyleri Şeybaniler tarafından yönetilmiş fakat Rusya'nın bölge üzerindeki hakimiyeti ve topraklarını

^[1] Şahin (2024). "Özbekistan" <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan> Erişim Tarihi: 22 Eylül 2024

lojistik anlamda genişletme isteği ile 1920 yılında Sovyetler Birliğinin parçası haline gelir. Özbekistan 1991 yılına kadar Rus rejiminin baskısı altında yaşar ancak Sovyetler Birliği dağılınca bağımsızlığına kavuşur.

3. ÇİNİ TANIMI VE TARİHSEL SÜREÇTE İNCELENMESİ

"Çini eskiden "kaşı "adıyla bilinen, genellikle mimariye bağlı olarak duvar kaplama yada süsleme malzemesi olarak kullanılan bir yüzü sırlı seramik karolardır."^[2] "Türk çini sanatının Uygurlar'a kadar uzanan çok eski bir tarihi vardır. Karahoço harabelerinde gri-mavi sırlı tuğlaların, ortalarında rozet, köşelerinde birer çeyrek rozet motifi ile aynı renk sırlı kare levhaların mabedlerde zemin döşemesi olarak kullanıldığı, 1902-3 kazı ve araştırmalarında anlaşılmıştır. Karahanlılar zamanında mimari eserlerde çini kullanıldığı, Özkent'te Celaleddin Hüseyin Türbesi (1152) portal nişi kemerinin ucunda kalan mavi çinide ve Buha-ra'da kalan minaresinin (1127) şerefesinin altında firuze ve mor renk tuğlalardan halkalar da görülmektedir."^[3]

Kaplama seramiklerinin dekoratif işlevlerinin yanı sıra yapıyı sert iklim koşullarından korumak amacı da vardır. Mozaikler, sırlı tuğlalar ve duvar panoları bu amaçla üretilmişlerdir. Günümüze kadar korunabilmiş en eski mozaik örnekleri Mezopotamya'da Uruk dönemine (M.Ö.4000) aittir. Mısır'daki ilk iki hanedanlık döneminde üretilen kaplamalar da en eski sırlı duvar karolarıdır. Tıpkı antik çağların kaplama seramiklerinin en yüksek ifadesini bulduğu Babil ve Susa'nın sırlı kabartmaları tuğlaları gibi.^[4]

Renkli sırlı tuğla üretimi ile mimariye farklı bir estetik boyut kazandıran Babililer ile Lidyalılar; Mısır, Sümer ve Asurlulardan öğrendikleri teknikleri estetik açıdan oldukça geliştirir. Sırlı tuğla üretiminin en güzel örnekleri yine Babiller döneminde yapılmış ve saraylarda kullanılmıştır. Mısır ve Mezopotamya'dan başlayan, Yunanlılar ile Bizanslıların geliştirdiği ve mimaride kullandığı teknikler Büyük Selçuklular döneminde önemli bir gelişme kaydetmiştir. Dinî yapılarını ve saraylarını çini mozaikler, renkli sırlı tuğlalar ve plakalar ile bezemişlerdir.^[5]

^[2] Daha detaylı bir okuma için bkz. Can Kerametli, (1979). Türk ve Doğu Sanatları Emevi-Abbasi-Selçuklular Dönemleri, İstanbul İstanbul Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu Ders Notları, s.90-91

^[3] Daha detaylı bir okuma için bkz. Oktay Aslanapa, (1984) Türk Sanatı, Remzi Kitabevi s.317

^[4] Daha detaylı bir okuma için bkz. Fatma Batukan Belge, (2021). Uzakdoğu, İslam ve Avrupa seramiğinde kültürler arası etkileşim ve ticaretin rolü. s.196

^[5] Daha detaylı bir okuma için bkz. Ateş Arcasoy, (1994). II. Uluslararası Seramik Kongresi Bildiriler Kitabı. Cilt I-Geleneksel Seramik Derneği Yayınları, 10 s.457

4. ÖZBEKİSTAN'IN ÇİNİ ÜRETİM TARİHİ

Türk çini sanatının Uygurlara kadar uzanan hikayesi vardır. Mısır'da başlayan Sümerler, Asurlar, Lidyalılar ile geliştirilen renkli sırlı tuğla ve çini sanatı, İranlı yapı ve çini ustaları ile İpek yolu üzerindeki İslam ülkeleri başta olmak üzere Orta Asya'ya yayılarak çok önemli gelişme kaydetmiştir. Mısırlılar tarafından geliştirilen Türkuaz sırlı tuğla üretimi ve suratlı rölyef duvar süslemeleri ile kaplı seramik kaplamaların en erken örnekleri Persler tarafından yapılmıştır. İlk defa Asya'da yapılan sırlı tuğlalar, oradan İran'a sıçradı ve oradan Orta Asya Türkleri çiniyi süsleme unsuru olarak kullandılar. İslam sanatı hareketi Asya'nın çini sanatçılarını fethedilen ülkelere dağıttı. Mısır, Suriye ve İspanya'da son derece güzel çiniler yapıldı. İran'ın 1225 yılında Moğol istilasına uğraması üzerine onlarca İranlı çini sanatçısı ve yapı ustası Selçuklulara sığındı. Böylece çiniciliğin Selçuk Türk'lerine geçmesinde etkili oldu. Selçuklular daha çok mozaik çini yaptılar. Timur İran'ı fethi sonrasında esir aldığı yüzlerce İranlı çini sanatçısı ve yapı ustasını Özbekistan'a götürdü.

On ikinci yüzyılın sonlarından itibaren seramik mozaiklerin üretimi İslam çini tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Seramik mozaik kaplamalı mimari yapılar, İran ve Hindistan'dan Fas ve İspanya'ya kadar yayılmıştır. Bu yapılar cami, saray, türbe ve medreselerdir. Mozaik sanatı sadece İslami bir buluş olmayıp çok daha öncesinde, Romalılar ve Bizanslılar tarafından da mimari yapılarda kullanılmıştır. ^[6]

Çini adıyla üretilen ve Orta Asya'dan Anadolu'ya Selçuklular ile giren Çini sanatı, Osmanlılar döneminde sır-altı tekniğinin yeniden geliştirilmesi ile en güzel örneklerini vermiş, dinî ve tarihî yapıların iç ve dış yüzeylerinde duvar kaplaması olarak kullanılmıştır.

5. BİR ÇİNİ ÜLKESİ OLARAK ÖZBEKİSTAN'IN MİMARİ YAPILARI

Özbekistan'ın Kiva, Buhara, Samarkant, Şahrisabz ve Taşkent şehirlerinde mimarilerde yer alan çini sanatı, İslam medeniyetlerinin anıtsal mimari örnekleri ile karşılar misafirlerini.

Gökyüzüne selam duran ihtişamlı ana kapıları ^[7]dünyanın hiçbir yerinde göremezsiniz. Büyük Selçuklu Türk'leri tarafından mimaride kullanılmak üzere geliştirilen pişmiş tuğla(terra-cotta) renkli sırlı tuğla, renkli-desenli çini plakalar, çini ve rölyef süslemeler, Büyük Selçukluların Orta Asya'daki hükümrانlığı ile tüm İslam ülkelerini etkisi altına almıştır. Bu muhteşem yapıların gerçekleşmesinde İranlı seramik ve yapı ustalarının rolü çok büyüktür. Timur Han İran'ı aldığı binlerce

^[6] Daha detaylı bir okuma için bkz. Hans van Lemmen, (2013). 5000 Years of Tiles, British Museum Press, Mo-saic Tiles s.13

^[7] Anakapı: portal

İranlı zanaatkar eserleri Özbekistan'a getirerek misafir ettiği, İran'ın zengin seramik ve çini sanatından etkilendiği yazılı kaynaklardan ulaşılabilir. 11 ve 13. Yüzyıllarda Timurlu çağında Buhara, Semerkant, Meshed ve Herat gibi çini üretim merkezlerinde çini süsleme ve üslup teknikleri, mimaride taş ve ahşap işçiliği ile birleşerek şehirleri açık hava müzesine dönüştürmüştür. Hanları, sarayları, camileri, medreseleri, kervansarayları, anıt mezarları ile şehirlerin hafıza ve kültür durakları olan bu yapılar, anıtsal yapı mimarlığının en önemli unsurlarından biri olmuş, dinsel, sosyo-kültürel kimlik yapısı ile de toplumların yaşam alanlarını zenginleştirmiştir.

"Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu mimarisinde XI. ve XII. yüzyıllarda ortaya çıkan, rumi ve palmetlerle birbirini kesen, sekizgen ve altıgenlerden meydana gelen çeşitli geometrik bitkisel süslemelerin, tuğla ve terra kota tekniği ile yapıldığı görülmektedir. Çini sanatının Uygurlara kadar uzanan eski bir tarihi vardır. Sırlı tuğla ve rozet motifli kare levhaların mabetlerde kullanıldığı, fakat çininin devamlı olarak mimaride kullanılması ve geliştirilmesi İran'da ilk çini eserleri meydana getiren Büyük Selçuklular ile başlamıştır. Ne yazık ki bu eserlerin çoğu Moğol istilasında yok olmuştur." [8]

5.1. Kiva(Hiva)

"Türkistan'ın önemli şehirlerinden Hiva, 2500 yıllık tarihi geçmişe sahiptir. Hiva Hanlığı döneminde yapılan İchan Kalâdaki Türk İslam mimarisini yaşatan yapılar, camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, han sarayları ve sokaklar geçmişten günümüze tarihini korumuş eserlerdir. Hiva Türk dünyasının kültürü ve medeniyetini yüzyıllar boyunca yaşatan mücevheri ve açık hava müze şehridir... Harzem bölgesinde, Amu-Derya Irmağının batısında yer alan hiva, Orta Asya'nın antik şehirlerinden biri olup, çöller ve bozkırlarla çevrili verimli topraklara sahip İpek Yolu üzerindeki önemli ticaret güzergahlardan biri olmuştur." [9]

Hivada yer alan mimari eserlerin çoğunun üç hanedanlık dönemine ait olduğu bilinmektedir. 1990 Yılında Dünya Miras Listesine alınan şehir, XVIII. Ve XIX. Yüzyılda yapılmış 50 anıtsal yapıyı ve 250 den fazla kerpiç tuğlalı eski evleri kapsamaktadır. Muhammed Emin Han Medresesi Kalta Minor Kompleksi ile aynı zamanda yapılmıştır (Görsel 1). Semerkant'ın simgesi ise tarihi Registan Meydanı olarak biliniyor. Çini sanatının en güzel örneklerinin sergilendiği meydana, Ulughbey Medresesi, Şirdar Medresesi ve Tillakari Medresesi yer alıyor.

[8] Daha detaylı bir okuma için bkz. Oktay Aslanapa, (1984) Türk Sanatı, Remzi Kitabevi s.306

[9] Daha detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Yüce, (2022). Geçmişten günümüze tarihi dokusuyla Hiva ve Türk kültürüne katkıları, Türk Dünyası Akademik Bakış, Türk Dünyası Akademik Bakış Dergisi Sayı.2 No.3 s.34-35

Görsel 1. *Itchan Kala*, Hiva,Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024).

2024 yılında Özbekistan Hiva’ da başladığım ve izini sürdüğüm çini sanatının 11.ve 13. Yüzyıllarda mimaride uygulanmış örneklerini incelerken pişmiş tuğla (terra-cotta) örneğinin mimaride uygulanmış muhteşem örneği ile karşılaştım (Görsel 2.). Bölgede bol miktarda bulunan açık toprak renkli kil ile ve balçık kullanılarak inşa edilmiş evler adeta bir Orta çağ şehri gibidir. Tepeden bakıldığında türkuaz, mavi-beyaz çinilerin ve kubbelerin açık sarı toprak rengi içindeki muhteşem görüntüleri ile bu masal şehri Unesco dünya miras listesine girmiştir.

Görsel 2. Solda *İtchan Kala*, Muhammed Emin Han Medresesi, Kiva, ve Kalta Minor Kompleksi, Kiva, (Fotoğraf ve Arşiv: Nûrdan Arslan, Mayıs, 2024).

Köhne Ark, Eski Saray olarak bilinen, etrafı surlarla çevrilmiş şehir içinde şehir görünümünde tek giriş kapısı olan sarayın içinde cami, darphane, harem, kabul salonu gibi üniteler yer almaktadır. Toshi Havli (Taş Avlu olarak 1838 tarihinde Köhne Ark Sarayına alternatif saray olarak yapılmış mimari yapı, pişmiş toprak (terra-cotta) tuğla ile örülmüş duvarları, mavi-beyaz çini süslemeleri i,0ymalı ahşap sütunları ile geniş avlusu ve 163 odası ile Hiva'nın en güzel yapılarından biridir. XVIII.yüzyılda yenilenen,tavan ve ahşap sütun işlemeciliğinin en güzel örneği Juma Camii(Cuma Cami)Hiva'nın en önemli yapılarındandır.5200 kişinin aynı anda hem ibadet hemde günlük sosyal alan olarak vakit geçirdiği yapı havalandırma, ışık gibi özellikleri ile eşsiz bir görsellik sunar.

Görsel 3. *Toshi Havli*,(Taş Avlu)ve Detay ,1838,Hiva.Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nûrdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024).

Pehlivan Mahmut türbesi, Muhammed Han Medresesi, Qozi Kalon Medresesi gibi anıt mimarileri sosyo-kültür-kimlik yapısı ile dans gösterileri ve müziği ile de önemli bir şehirdir. Geçmiş üç bin yıl öncesine giden Lazgi dans gösterileri Unesco tarafından somut olmayan kültürel miras olarak listeye alınmıştır.

5.2. Samarkand

Türklerin Ata Yurdu olmasının yanı sıra Türk-İslam medeniyetinin doğduğu topraklar olarak bilinen Semerkant, çini sanatının en güzel örneklerinin yapıldığı mavi kubbeli camileri, medreseleri, anıt mezarları ve türbeleri ile açık hava müzesi gibidir.

Persler, İskender ve Batı Hun Türk beylikleri tarafından idare edilen Semerkant, Moğolların 1220 yılında fethine kadar Emeviler tarafından yönetilmiştir. Moğol istilasından sonra 120 Yıl uyuyan kent XV.yüzyılda Timur dönemi ile altın çağını yaşamaya başlamış ve bu süreç 150 yıl devam etmiştir. Shahki Zinde Mezarlığı 12 Türbeden oluşan büyük bir alanı kaplıyor. Bir Zerdüş tarafından öldürülen ve Yaşayan Kral olarak anılan Kusam Bin Abbas'ın (Qutham İbn Abbas) Türbesi günümüzde de büyük ilgi görüyor.

Görsel 4. 6. Yüzyıl, Sırlı Tuğla, Qutham İbn Abbas Türbesi'ndeki Camii Mihrabı (Fotoğraf ve Arşiv: Nurdan Arslan, Mayıs, 2024).

Orta Asya'nın kalbi konumunda bulunan ve Tarihi Büyük İpek Yolu güzergahında yerleşen Semerkant, M.Ö. 8.inci yüzyıla dayanan köklü tarihini yansıtan binden fazla kültürel yapıya da ev sahipliği yapıyor.Büyük Selçuklu Türk'leri tarafından mimaride kullanılmak üzere geliştirilen pişmiş tuğla(terra-cotta),renkli sırlı tuğla, renkli-desenli çini plakalar,çini ve rölyef süslemeler, Büyük Selçuklu'ların Orta Asya'daki hükümranlılığı ile tüm İslam ülkelerini etkisi altına almıştır.Özbekistan'da 2024 yılında izini sürdüğüm mimaride kullanılmış zengin sırlı seramik tuğla ve çini sanatının muhteşem örnekleri ile karşılaştım.

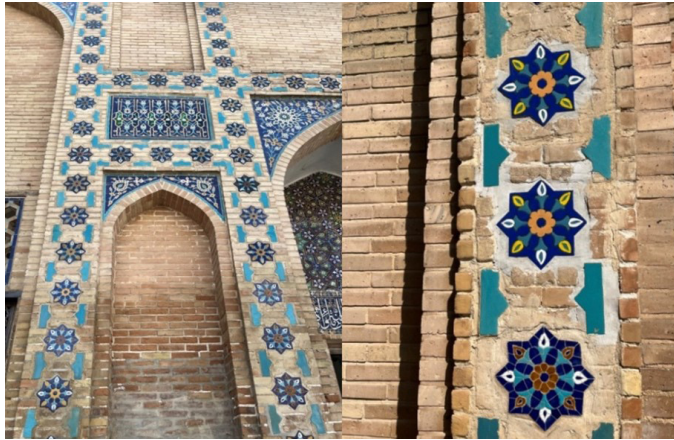
Görsel 5. *Shahki Zinde Mezarlığı ve Türbeleri, Detay, XIV.XV. Yüzyıl, Semerkant, Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nurdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024)*

Semerkant'ta Registan meydanı ve çevresindeki görkemli yapılar 1417-1646 yıllarında inşa edilmiştir. Uluğ Bey Medresesi, Sher-Dor Medresesi,Tilla Kori Medresesi bunlardan birkaçıdır.Uluğ Bey Rasathanesi, Shanhk-i Zinde, Bibi Hanım Cami, Uluğ Bey Medresesi,Gür- i Emir Türbesi, Tulla Görir Medresesi şehrin önemli mimari yapılarındandır. Timur'un torunu Uluğ Bey in yaptırdığı rasathane Batılı bilim insanlarının araştırmalarından yüz yıl önce gezegenlerinin hareketlerinin hatasız hesaplanması ve trigonometri tablolarının doğruluğunu kanıtlayan bilimsel çalışmaları ile Unesco dünya mirası listesine alınmıştır. Selçuklular ile gelen çini süslemeciliği İslam coğrafyasının anıt mimari yapıları ile büyük benzerlikler gösteriyordu. 11 ve 13.Yüzyıllarda Timurlu çağında Buhara, Semerkant, Meshed ve Herat gibi çini üretim merkezlerinde üretilen çini süsleme ve üslup teknikleri, mimaride taş ve ahşap işçiliği ile birleşerek şehirleri açık hava müzesine dönüştürmüştür. Hanları, sarayları, camileri, medreseleri, kervansarayları, anıt mezarları ile şehirlerin hafıza ve kültür durakları olan bu yapılar, anıtsal yapı mimarlığının en önemli unsurlarından biri olmuş, dinsel, sosyal kültürel kimlik yapısı ile de toplumların yaşam alanlarını zenginleştirmiştir.

Görsel 6. *Bibi Hanım Camii ve Türbesi- Detaylar*, Semerkant, Özbekistan, 1404, (Fotoğraf ve Arşiv: Nurdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024)

Kompleksin duvarlarında yer alan çini süslemeciliği, İslam coğrafyasında mimaride yer alan çinilerin sanat eserine dönüşmüş örnekleridir. Timur'un gözde eşi Bibi Hatun adına yaptırdığı devasa büyüklükteki caminin yapımı 1399'da başlamış, 1404'de tamamlanmıştır. Renkli sırlı tuğla, renkli sırlı ajur tekniği ve seramik kakma tekniği gibi birçok farklı tekniklerin bir arada kullanıldığı çiniler zanaattan seramik sanatına dönüşen muhteşem örnekleri ile mimariyi farklı bir boyuta taşımıştır. Geometrik çiçek desenlerinin pişmiş tuğla ile kullanıldığı yapı daha önce görülmemiş bir güzellik sunar.

Görsel 7. *Gür-i Emir Kompleksi, (Detaylar)* 1399, Semerkant, Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nurdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024)

Timur döneminde Hükümdarın Türbesi olarak adlandırılan yapı, çocukların eğitim göreceği Medrese ve konukevi olarak düşünülmüş ancak, Timur'un torunun Çin seferinde ölmesi üzerine 1405'de tamamlanarak Gür-i Mir Timurlular aile kabristanına dönüşmüştür. Uluğ Bey 1434'de külliye'nin Taç Kapısını inşa ettirmiştir. Timur'un mezarı salonun altındaki mahzende yer alıyor.

5.3. Buhara

M.Ö 1000 yıllarında kurulduğu düşünülen Buhara adını Sanskritçe "tapınak" anlamındaki "Vihara" kelimesinden almaktadır. Zerdüştlük ile başlayan dini bir merkez olma özelliği Müslümanlığın kabulünden sonra da sürmüştür. Şehir yüz-yıllar boyunca ipek yolunda ilerleyen kervanlara ev sahipliği yapmıştır. XII. Yüzyılda Türk Persliği tarafından yönetilen şehir Emeviler'in Orta Asya'ya yayılması ile Kuteybe Bin Müslim tarafından fethedilmiştir. Bir süre Türk Prensligi tarafından yönetilen şehir, Samaniler, Karahanlılar, Karahıtaylar ve Harzemşahlar yönetiminde kalan şehir ticaret ve dini alanlardaki varlığını sürdürmüştür. Maalesef 1220 ve 1273 yılları arasında Cengiz Han ve İlhanlıların şehri işgal ettikleri süreçlerde şehir yağmalanır yıkılır ve zarar görür. Buhara Timur ve sonrasında Şeybaniler döneminde yeniden canlanır.

905 Yılında Buhara'da Zerdüş döneminde pişmiş topraktan (terra-cotta) üretilen tuğla ve rölyef süslemeler ile tamamen geometrik desen örgüsünün birimleri ile bir araya getirilmiş İsmail Samani Türbesi plastik kilin mimari sanat eserine nasıl dönüştüğünün eşsiz örneklerinden biridir. İsmail Samani Türbesi, Eyüp Çesmesi ve Türbesi, Char Minor, Lyab-ı Hauz Külliyesi, Bolu Hauz Cami memarlık mimari yapıları ve çini uygulama örnekleri ile önemli bir merkez konumundadır. "Buhara'da X.Yüzyılın ilk yarısından kalan Samanoğulları Türbesi, Sasani ateş gebedelerine dayanan mimarisi ile çığır açan bir abide olarak, Karahanlı ve Selçuklu türbelerinin gelişmesinde rol oynamış, stupaların dış görünüşleri de bu etkiye kapılmıştır."^[10]

^[10] Daha detaylı bir okuma için bkz. Oktay Aslanapa, (1984) Türk Sanatı, Remzi Kitabevi s. VII

Görsel 8. İsmail Samani Türbesi ,905, Buhara Özbekistan Zerdüş Dönemi (Moğol istilası sırasında tamamen üstü kapatılarak gömülmüş ve 20. Yüzyıl başında Sovyet Arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. (Fotoğraf ve Arşiv: Nûrdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024)

Görsel 9. *Lyab-i Hauz Meydanı* Giriş Kapılarından Biri, Buhara, Özbekistan, ve Nadir Divan Bey Medresesi, *Lyab-iHauz Meydanı*, Buhara, Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nûrdan Arslan)

"Buhara'daki eserlerden çoğu, Muhammed Bin Süleyman Arslan Hn (1087-1130) tarafından yaptırılmıştır. Bunlardan biri olan Mescidi Cuma camii XII. yüzyılda yapılmış. Bugünkü Kalan Camii 1514'de Şeyhbaniler döneminde Özbek Han tarafından yapılmıştır. 47 metre boyundaki minaresi hala ayakta'dır."^[11]

5.4. Taşkent

Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; tarihi milattan önce II. binyıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çâç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş mânasıyla irtibatlıdır. Çâç, Arap kaynaklarına Şâş biçiminde bölgenin ve şehrin adı olarak kaydedilmiştir. İslâm coğrafyacıları bölgenin adını Şâş, merkezininkini Binkes diye belirtir. X. Yüzyılda Karahanlı hakimiyetine giren şehir, 1220 Yılında Cengiz Han tarafından istila edildi. Bir süre sonra Çağatan hanlığı idaresine geçen şehir Timur hakimiyeti altındaki toprakların büyümesi ile Timur'un yönetiminde Mirza Ulug Bey'in idaresine verildi. Özbek ve Kazak sultanları arasında el değiştiren şehir 1135'te (1723). Yunus hoca yönetimi sonrasında şehir 1801'de Hakand Hanedanlığı yönetimine girdi. ^[12]

Görsel 10. Hast İmam Meydanı ve Külliyesi ve Detay, 1542, Taşkent, Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nûrdan Yılmaz Arslan)

Hız. Osman'a ait el yazması, dört Kuran'dan biri olduğu söylenen ve ceylan derisine yazılan Kuran külliye içindeki Teleşayak kütüphanesinde sergilenmektedir.

^[11] Daha detaylı bir okuma için bkz. Oktay Aslanapa, (1984) Türk Sanatı, Remzi Kitabevi s.30

^[12] Şahin (22 Eylül 2024). "Özbekistan" <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan> Erişim Tarihi: 22 Eylül 2024

Ebu Kasım Medresesi,Kökeldaş Medresesi ve Uygulamalı Sanatlar müzesi şehrin kültürel mirası olarak,Özbekistan'ın el sanatları,seramik,çini,tezhip,minyatür sanatlarına ışık tutar. Hast İmam Meydanının içinde yer alan cami ve külliye de yer alan geometrik çini uygulamalar, ahşap işçiliğinin ve alçı oyma işlemeciliğinin bulunduğu kompozisyon ve renkler mimaride İslam süsleme sanatlarının oryantal-ba-rok uygulamalarına örnek oluşturmaktadır.

6. SONUÇ

Geçmişten günümüze medeniyetlerin kültürlerinde hem işlevsel özellikleri hem de mimari alanlarda kullanılması ile yer alan seramik sanatı, özellikle sır ve sırlama tekniğinin bulunması ile daha dayanıklı, işlevsel, estetik ve sanatsal seramik ürünlerin yapımında kolaylık sağlamıştır. İpekyolu üzerinde yer alan İslam coğrafyasında dini yapılar, mabetler, saraylar, külliyeler ve benzeri anıt yapılar renkli sırlı tuğla, plakalar ve çini süslemeciliğinin örnekleri ile kent-kültür-bel-lek bağlamında birer kültür mirası olarak günümüze taşınmıştır. Seramik duvar kaplamaları kronolojik bir tarihle incelendiğinde; Mısır'dan Ortadoğu'ya oradan Anadolu'ya ve batıya uzanan bir kültür zenginliğidir. Birbirinden etkilenen, beslenen, yeniden keşfedilen ve yorumlanan buluşlar ile toplumların kültür mirasını oluşturan yolculuğun kendisidir. Her kültürde farklı desen renk ve yorumlar ile uygulanan seramik kaplamalar, İslam ülkelerinde zengin doğa betimlemeleri ile, Kuran Ayetlerinin Rumi ve Kûfi kaligrafik yazı sanatına dönüşen yorumları ile, çiçekler, kuşlar ve tezhip sanatının incelikleri ile, İslamiyet'in yasakladığı insan tas-firlerinin yerini almıştır.

Türk sanatında çeşitli değişiklikler ile klasik bir süsleme motifi haline gelen geometrik kompozisyonlar,kaligrafik Kuran ayetlerinin yer aldığı sırlı çini du-var yazı süslemeleri,beyaz kalaylı sırlı ve mayolika astarlı plakalar,sekizgenlerin birbirini kesmesinden meydana gelen tuğla ve çini süslemeleri,stilize bitki mo-tifleri,portal girişinin alınlıklarında yer alan kitabeler,lotus ve palmetlerin yer aldığı süslemeler Özbekistan'da yer alan anıt mimariler ile bütünleşmiş süsleme unsurları olarak kullanılmıştır.Yine Özbekistan'da dini yapılarda kullanılan minai tekniği, perdahlı çini levhalar ve mayolika tekniğinin uygulandığı çiniler, firuze mavi sırlı tuğla,lacivert ve firuze çinilerden madalyonlar, kûfi ve sülüs kitabeler-den oluşan büyük boyutlu panolar, çini süsleme sanatının mimaride uygulanan en güzel örneklerini oluşturur.

İran'da Büyük Selçuklular zamanında geliştirilen çini sanatı İranlı ustalar aracılığı ile tüm İslam coğrafyasına yayılmıştır. İran Kaşhan'daki çini atölyelerinin benzerleri, Özbekistan'da Fergana Vadisi olarak adlandırılan bölgede, Kokat ve Fergana/Margilan arasında yer alan ,Harat Rishtan(Rishton), Buhara, Semerkant, Meshed gibi merkezlerde çini, seramik atölyeleri açılarak bölgenin mimaride kul-

lanılacak çini ihtiyacı karşılandı. Muhtemelen o dönem pişmiş tuğla, renkli sırlı tuğla ve renkli tuğla üretimi de yakın bölgelerdeki atölyelerde üretildi. Bu gün hala bu bölgeler seramik ve çini atölyeleri olarak üretime devam ediyor. Dönemin sosyo-kültürel yapısını, seramik sanatını, sanatçısını, halkın sanat ve tasarım beğenisini yansıtan bu eserler önemli görsel belge niteliği taşımaktadır. Kent kimliği ve kültürü çocukluğumuzda görsel imgeler aracılığı ile başlar ve içselleştirdiğimiz bir anlam kazanır. Bu süreçte yaşam alanlarımızı oluşturan her gün önünden geçtiğimiz mimari yapılar, sokaklar, çeşmeler, meydanlar, müzeler, yani geçmişin izlerini gelecekle buluşturan her şey vardır. Ayrıldığımız şehirlere ve mekânlara geri döndüğümüzde ya da yaşadığımız mekânlarda dolaşırken göremediğimiz bir yapının eksikliğini hissederiz hemen. Geçmişte olduğu gibi birer kültür varlıkları olan, sanat ve mimarinin buluştuğu kamusal alanlar, kültürleri, medeniyetleri ve insanları buluşturan eşsiz güzellikteki mimari yapılar, şehirlerin hafıza durakları olarak korunduğu ve geleceğe taşındığı sürece yaşamaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Arcasoy, A. (1994). II. Uluslararası Seramik Kongresi Bildiriler Kitabı. Cilt I-Geleneksel Seramik Derneği Yayınları, 10(457).
- Arslan, N. (1999). Makale "Bir Seramik - Heykel Kenti olarak Eskişehir ve Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu," *Idil Journal of Art and Language*, 7(51), 1433-1439Doi: 10. 7816
- Aslanapa, O. (1984). *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 306
- Belge, F. (2021). Uzakdoğu, İslam ve Avrupa seramiğinde kültürler arası etkileşim ve ticaretin rolü. [Sanatta Yeterlik tezi, MSGSÜ Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Cooper, E. (2002). *10.000 Years of Pottery*, British Museum Press
- Fischer, E. (1980). *Sanatın Gerekliği*, E Yayınları
- Focillon, H. (2015) *Biçimlerin Yaşamı*, Çeviren; Alp Tümertekin, Jalus Yayıncılık.
- Hattsein, M., Delius, P. (2000). *Islam Art and Architecture*, France, Könemann Verlagsgesellschaft mbH
- Heidegger, M. (2007), *Sanat Eserinin Kökeni*, Deki Basım
- Kerametli, C. (1979) Türk ve Doğu Sanatları Emevi-Abbasi-Selçuklular Dönemleri, İstanbul İstanbul Devlet Tattbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu Ders Notları, s.90-91
- Lemmen, H. (2013), *5000 Years of Tiles*
- Özer, B. (2018). *Kültür Sanat Mimarlık*, Yem Yayın. ISBN: 978-60581366-7-0
- Tansuğ, S. (1982). *Sanatın Görsel Dili*, 2. Uart Yayınları
- Aslanapa, O. (1984). *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık Ltd, 317
- Yüce, M., Khodjoeva, S. (2022) Geçmişten günümüze tarihi dokusuyla Hive ve Türk kültürüne katkıları, *Türk Dünyası Akademik Bakış Dergisi*, 2(3), E-ISSN:2791-8270,DOI:1052703/ay.78, 34-35

İnternet Kaynakları

Şahin (22 Eylül 2024). Özbekistan. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan> Erişim Tarihi: 22 Eylül 2024

Görsel Kaynaklar

- Görsel 1. *İtchan Kala*, Hiva, Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024).
- Görsel 2. Solda *İtchan Kala*, Muhammed Emin Han Medresesi, Kiva, ve Kalta Minor Kompleksi, Kiva, (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Arslan, Mayıs, 2024).
- Görsel 3. *Toshi Havli*, (Taş Avlu) ve Detay, 1838, Hiva, Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Yılmaz Arslan, Mayıs, 2024).
- Görsel 4. 6. Yüzyıl, Sırlı Tuğla, Qutham İbn Abbas Türbesi'ndeki Camii Mihrabı (Fotoğraf ve Arşiv: Nurdan Arslan

- Görsel 5. *Shahki Zinde Mezarlığı ve Türbeleri*, Detay,XIV.XV.Yüzyıl,Semerkant,Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv:Nur-dan Yılmaz Arslan,Mayıs,2024)
- Görsel 6. *Bibi Hanım Camii ve Türbesi- Detaylar*, Semerkant, Özbekistan, 1404, (Fotoğraf ve Arşiv:Nurdan Yılmaz Arslan,Mayıs,2024)
- Görsel 7. *Gür-i Emir Kompleksi,(Detaylar)*1399,Semerkant,Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv:Nurdan Yılmaz Arslan,- Mayıs,2024)
- Görsel 8. İsmail Samani Türbesi,905, Buhara Özbekistan Zerdüşt Dönemi (Moğol istilası sırasında tamamen üstü kapatılarak gömülmüş ve 20. Yüzyıl başında Sovyet Arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Yılmaz Arslan, Mayıs,2024)
- Görsel 9. *Lyab-i Hauz Meydanı Giriş Kapılarından Biri*, Buhara, Özbekistan, ve Nadir Divan Bey Medresesi,Lyab-i-Hauz Meydanı,Buhara,Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Arslan)
- Görsel 10. *Hast İmam Meydanı ve Külliyesi ve Detay*, 1542, Taşkent ,Özbekistan, (Fotoğraf ve Arşiv: Nürdan Yılmaz Arslan)